

Нурулло ТУРСУНОВ,
Термез давлат университети доценти

Отабек НАЗАРОВ,
катта ўқитувчи

НАВРЎ БАЙРАМИНИНГ МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ТОМОНИДАН НИШОНЛАНИШИ ТАРИХИ

ИСТОРИЯ ПРАЗДНИВАНИЯ НАВРУЗА НАРОДАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

HISTORY OF CELEBRATION OF NAVRUZ BY THE PEOPLES OF CENTRAL ASIA

Аннотация: Мақолада, ёритилган Марказий Осиё халқлари ҳаёти ва ўтмишида муҳим ўрин тутган зардуштийлик динининг йил фасллари билан боғлиқ байрамлари, айниқса, Наврўз байрамида ўтказиладиган удумлар ва маросимлар халқимиз анъанавий турмуш тарзида қадимий диний эътиқодлар ва улар билан боғлиқ урф-одатлар аксариятининг асл моҳияти ва мазмуни бугунги кунда унутилган бўлсада, лекин улар ҳанузгача исломий кўринишида ёки у билан ўзаро уйғунлашиб одат, анъана сифатида яшаб келмоқда.

Калим сўзлар: Наврўз, янгиланиш, удум, маросим, анъана, байрам, тақвим, йил, маданият, этнос, халқ, деҳқон, таом, ширинлик, қозон.

Аннотация: Освященной в данной статье зороастризм в своё время играло важное значение в жизни и быту народов Центральной Азии. Особое место в этом отводилось народным праздником, в частности- «Празднику Навруз», где ярко проявилось обряды и традиции народов данного региона.

Ключевые слова: «Навруз» - «новые день», обновление привычки, традиции, обряд, праздник, календарь год, культура, этнос, народ, крестьянин, пища, сладость, котёл.

Annotation: According to the article, the celebrations of the Zoroastrian religion, which played an important role in the life and history of the peoples of Central Asia, in particular, the rituals and ceremonies of Navruz, are the traditional religious beliefs of our people in the traditional way of life. However, they still

live in the form of Islam or in harmony with it. This shows that the national customs and traditions of our people have a long history. Navruz is a part of the Uzbek people's ethno-national worldview, formed over a long history. Navruz is a part of the Uzbek people's ethno-national worldview, formed over a long historical period of traditional calendar ceremonies, the geographical environment in which this or that ethnos lives, its way of life, social relations, traditional culture and other ethnic layers.

Keywords: Navruz, renewal, tradition, ritual, holiday, calendar, year, culture, ethnos, people, farmer, food, sweets, kasan.

Кириш

2009 йилнинг 30 сентябридан Наврўз байрами ЮНЕСКОнинг инсониятнинг номоддий буюк мероси сифатида рўйхатга олинди. Мазкур рўйхат турли халқларнинг асрлар давомида аجدодлардан ўтиб келаётган урф-одатлари ҳамда анъаналарини, миллий, маънавий қадриятларини ўз ичига олган. Бу ҳолат номоддий маданий мерос ва унинг дунё маданиятида тутган ўрнини янада теранроқ англашга ҳамда маданий хилма-хилликни ҳам ҳурмат қилиш асносида турли халқларнинг ўртасидаги дўстлик ришталарини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Бу эса Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 2010 йилда бўлиб ўтган 64-сессиясининг кун тартибига 49-рақам билан киритилган “Жаҳон маданияти” масаласи ҳам муҳокама этилган ва “Наврўз халқаро куни” номи махсус резолюция қабул қилинган. Унинг лойиҳаси бўлса БМТ Бош Ассамблеясига Ўзбекистон, Афғонистон, Озарбайжон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон, Эрон, Туркия давлат делегациялари томонидан таклиф қилинган эди. Шундай қилиб, БМТ нинг Бош Ассамблеяси резолюциясига биноан 21 март БМТ қароргоҳида ҳам, жаҳон миқёсида ҳам башариятнинг боқий айёми-Халқаро Наврўз куни сифатида кенг нишонланмоқда. БМТ нинг бу резолюциясида баҳор айёмини ўзининг миллий байрами сифатида тантанали нишонлайдиган барча мамлакатларга Наврўзнинг асл тарихи, айёмнинг турлитуман урф-одатлари ҳамда расм-русумларини кенг тарғиб-ташвиқот қилиб, бошқа миллат ва халқлар вакиллари ҳам ғоятда шуқуҳли байрамнинг улуғ тарихи, мазмун-моҳияти ва

аҳамияти билан доимо яқиндан таништириб бориш бўйича махсус тавсияси ҳам берилган эди. Ушбу Резолюцияда, шунингдек, қайд этилишича, Наврўз 3 минг йилдан зиёд Марказий Осиё ва Кавказ, Қора денгиз ҳавзаси, Яқин Шарқ, Болқонда ва бошқа минтақаларда тантанали тарзда нишонланади. Бош Ассамблея БМТ ига аъзо-давлатларни Наврўзнинг тарихи ҳамда анъаналарини ўрганиш ва ушбу билимларни халқаро ҳамжамиятнинг орасида татбиқ этиш, хусусан, унинг тегишли ихтисослашган муассасалари, Фондлар ва дастурларига, асосан, таълим, фан ҳамда маданиятга доир масалалари бўйича, манфаатдор халқаро ва турли минтақавий ташкилотларга Наврўз байрами нишонланадиган давлатларда ўтказиладиган тадбирларда фаол равишда қатнашишни ҳам тавсия этган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йилнинг 19 февридаги “2016 йилги Наврўз умумхалқ байрамига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш тўғрисида”ги муҳим қарорининг 1-бандида “Наврўз байрамини пойтахт Тошкент шаҳрида Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятларнинг марказларида, барча шаҳар, туман ҳамда қишлоқларда умумхалқ сайиллари шаклида жудаям юқори даражада ўтказишга қаратилган ташкилий..., маданий-маънавий тадбирларнинг режасини ишлаб чиқиш” масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратилганди. Яъни, Наврўз юрtdаги 130 дан зиёд миллат ва элатлар вакиллари бўлмиш якка-ю ягона Ўзбекистон халқининг умумий шодиёнаси, асл миллий байналминал айёми ҳисобланади.

Тадқиқотга қўлланилган услублар

Мақолани ёзиш жараёнида илмий тавсифлаш, тарихийлик, ҳолислик, даврийлик, кетма-кетлик, қиёсий таҳлил, изчиллик каби тадқиқот усулларидан фойдаланилган.

Илмий моҳияти

Бугунги кунда Наврўз байрамининг ғоявий мазмун-моҳияти, биринчидан, халқимизнинг энг юксак меҳнат фаолияти билан чамбарчас боғланиб келган орзу-интилишларини, дунёқарашини ва инсонларни табиатнинг узвий бир бўлаги сифатида намоён этиб келмоқда. Иккинчидан, халқимизнинг турмуш тарзи, миллий руҳи, халқ санъатининг ажойиб

шакллари ва турлари, турли мусобақалар билан диққат-эътиборни ўзига жалб этувчи ушбу байрам халқнинг маънавий турмушини бойитиш, англаш ҳамда халқимизнинг асрий анъаналарини асраб-авайлаш ва сақлашга ҳолис хизмат қилмоқда. Учинчидан, Наврўз байрамини тантанали ўтказиш маънавий жиҳатдан баркамол авлодни тарбиялашда, уларнинг дунёқарашини шакллантиришда ҳамда миллий ўзликни англашда катта аҳамият касб этади.

Асосий қисм

Инсоният тарихида умумхалқ байрамларидан бири бу-Наврўз ҳисобланади (1:280-282, 6:10, 23:34-39, 4:2.). Айниқса, Наврўз-Марказий Осиё халқлари ҳаётида анъанавий маданиятнинг ажралмас қисмидир. Наврўз-шамсий тақвим бўйича Янги йилнинг бошланиши, ҳаётнинг рамзий жиҳатдан янгиланишидир. Мазкур байрам асли қадимий деҳқончилик тақвими билан боғлиқ бўлиб, Ернинг шимолий ярим шарида баҳорги кеча билан кундуз тенг келган кунлари 20-21 мартда бошланади. Бу пайтда катта бозорларда савдо-сотиқлар уюштирилган, ялпиз, кўк пиёз ва бошқа кўкатлар солинган турли таомлар тайёрланган. Тантана ва ўйин кулгилар билан пишириладиган сумалак ризқ-рўз, мўл-кўлчилик рамзи бўлиб, уни тайёрлашда барча бирдек иштирок этишган ва у пишгач ҳаммага тарқатилган (19:211-212, 7:106.). Наврўз халқимизнинг қадимий байрамларидан бири бўлиб, 3, 4-5 минг йиллик тарихга эгадир (12:4-5). Бу байрам нафақат Ўрта Осиё, қолаверса, Яқин Шарқ мамлакатларида ҳам нишонланиб келинган. Зардўштийлик динида муқаддас диний байрамлардан бири сифатида нишонланган (5:45). Наврўзнинг байрам сифатида қадимдан нишонланиб келинаётганлиги, унинг хусусиятлари ҳамда у билан боғлиқ бўлган расм-русумлар ҳақида Абу Райҳон Беруний “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”, Абулқосим Фирдавсий “Шоҳнома”, Маҳмуд Қошғарий “Девону луғотит турк”, Умар Хайём “Наврўзнама”, Заҳириддин Муҳаммад Бобур “Бобурнома” каби асарларида тўхталиб ўтганлар.

Деҳқонлар Наврўзни ерга ишлов бериб, экин экиш мавсумининг бошланиши, баҳорги тенг кунлик деб катта байрам қиладилар.

Шунингдек, “ҳамал” ойи киради, “ҳамал ойи аъмал ойи” ёки “ҳамал кирди аъмал кирди” дейилиб катта тантана қилинган (21:123). Наврӯз қадимий тақвим ҳисобида Фарвардин ойининг (1:253-258) бошланишига, яъни 22 мартга тўғри келади. 22 мартни қадимги Шарқ халқлари туркий тилда “Йилбоши” (“Наврӯз”, “Навсаржи”), форсийда “Наврӯз” (“Янги кун”) деб номлаганлар (1:18).

Наврӯз айёми деҳқонлар фаолиятида муҳим аҳамият касб этган. Чунки дастлабки деҳқончилик юмушлари Наврӯз тантаналари билан бир пайтда бошланган. Омоҳ-бўйинтуруқлар, молаларни сошлаб, тахт қилганлар, отлар совутилган, аравалар тузатилиб ишга яроқли ҳолга келтириб қўйилган. Асосий ишчи кучи ҳисобланган ҳўкизлар яхши парваришланиб, улар ер ҳайдашга олиб чиқилган. Шу боисдан ҳам ўрта асрларда Бухорода бу деҳқончилик байрамини “Наврӯзи кишаварзан”- “Деҳқонлар наврӯзи” дейдилар. Бухоро деҳқонлари (йил кунлари) ҳисобини ўша кундан бошлайдилар ва бунга эътибор берадилар (2:99-100). Ушбу кун деҳқонлар далага қўш чиқариб, ерга дастлабки уруғни қадаганлар. Ер кундуз куни бўлса шимолга, кечаси эса жанубга қараб ҳайдалган (11:84). Бутун Ўзбекистонда эрта баҳорда бошланадиган деҳқончилик ишларидан лойқа ўтириб қолган ариқ-зовурларни тозалаш, уларни янги мавсумга тайёрлаш алоҳида эътибор талаб қилади. Сурхондарё, Қашқадарё ва Зарафшон водийсида лой тутиш, Хоразмда қазув маросимлари ўтказилган. Лой тутиш маросимини ўтказиш қуйидагича бўлган: бирор киши ариқ қазувчилар олдидан ўтиб қолса, унинг қўлига кетмон ёки белда лой тутқазганлар. Келган киши уни лой билан олишга мажбур бўлган. Шунда у ўзининг бирор хунарини кўрсатиб қутилиб кетади, ёки ҳашарчиларга зиёфат беришга мажбур бўлади, ё белгиланган жойнинг ариғини қазиб беради. Агар айтилганлардан бирортасини бажара олмаса, у белгилаб берилган ердаги ариқни қазиб, сўнг ўз йўлига кетиши мумкин (8:197).

Баҳорги деҳқончилик юмушлари бошланиши арафасида Бобо Деҳқон ва у билан боғлиқ урф-одатларга қатъий амал қилинган ҳамда унинг руҳий қувват беришига ишонганлар. Маҳаллий аҳоли Бобо Деҳқонни

тўғри сўз, бировнинг ҳақидан ҳазар қиладиган, ҳалол меҳнат билан яшайдиган, деҳқонларнинг ҳосилига кут-барака берувчи деҳқончиликнинг пири, у ҳамиша тонг саҳардан туриб меҳнат қиладиган кишиларга мадад беради деб ҳисоблаганлар. Умуман олганда ушбу культ Марказий Осиёнинг деҳқончилик асосий ҳўжалик машғулоти бўлган халқлар орасида маълум ва машҳур бўлиб, ўзбекларда Бобо деҳқон, Деҳқон буво, тожикларда Бобои Деҳқон, Хўжа деҳқон, Хўжа Абдулла деҳқон, қорақалпоқларда Дийхан-бобо, туркманларда Баба-дайхан номлари билан ифодаланган (18:230, 15:181-183, 7:103, 3:65).

Илк баҳор байрамида Ажам подшоҳлари барча замонларда иложи борица дастурхонни яхшироқ безатишни одат қилганлар. Турли шўрвалар, қовурмалар, ҳар хил ҳолва, ичимлик ва мевалар байрам қатнашчиларига тортиқ қилинган (22:18). Тарихий маълумотларга қараганда, ўз даврининг афсунлари: “Наврӯз” куни тонг отганида биров гап гапиришдан олдин уч қошиқ асал ялаб, уч бўлак хушбўй мум тутатса, бу кўп касалликларга шифо бўлади”, дейишган (1:254).

Қадимда Наврӯз келганлигини қаландарлар аниқлашган. Бунга сабаб шуки, қаландарларни ёвуз кучларга қарши курашувчи авлиёлар деб билишган. Қаландар Наврӯз келганлигини аниқлагач, қўлига катта патнис олиб, унга турли мевалар, ширинликлар ва ўсимлик гулини солиб, кун ботишидан бир соат олдин амир (Бухоро амири) олдида борган. Қаландар амирга мурожаат этиб: “Улуғ амирим, эртанги кундан Наврӯз бошланади. Бунини халққа эълон қилишга изн берсангиз”, деб айтади (17:36). Амир ижозат бергач, шу кечасиёқ барча шаҳар ва қишлоқларда жарчилар “Наврӯз келди” деб жар солишган. Наврӯз бир ой давомида байрам сифатида нишонланган. Байрамнинг биринчи ўн беш кунлигида ҳеч қандай экин-текин ишлари қилинмаган. Наврӯзнинг иккинчи асосий қисми қишлоқларда давом этган. Ушбу кун ҳар бир хонадоннинг барча оила аъзолари бир жойда тўпланишган. Тунда барча оила вакиллари ошқозонни тозалаш мақсадида қуритилган ўрик, яъни гўлун солиб қайнатилган сувдан ичишган.

Сурхон воҳасида Наврӯзга бағишланган “Сумалак базми” маросими ўтказилган.

Сумалак намозхон аёллар томонидан Наврўзга 7-9 кун қолганида бугдойи сараланиб, ўстирилган. Майсаси унғач, шу аёллар томонидан пиширилган. Пишириш жараёнида кўшиқ, ўйин-кулги қилинган. Наврўз байрами арафасида “Йилбоши оши”, “Йил айрилиш оши” маросимлари ҳам ўтказилган. Наврўз кунлари арафасида кишлоқ оқсоқоллари кенгашиб, бир кунни белгилаганлар. Ёши улуг бир киши бош бўлиб, кишлоқ аҳлини йилбоши ошига чақирган. Албатта, йилбоши далада, кишлоқ четида ўтказилган. Бу маросимга ҳар ким имкониятидан келиб чиқиб, қозонда кескан ош, гунгула ош, гуруч ош, жўхори ош каби таомларни пишириб келганлар. Бошқа аёллар нон, пиширик, дастурхон кўрпа-тўшаклар олиб келишганлар. Элдан дуо олмоқчи бўлганлар, яъни фарзанд тилаб, янги хонадон олган, деҳқончилиги яхши бўлсин деб ният қилган кишилар қора қозонини ошга тўлдириб келганлар. Бадавлат, намозхон уч-тўртта ёши улуг аёллар кўлига чўмич олиб, мазкур таомларни тарқатишганлар. Охирида кишлоқ оқсоқоллари томонидан дуо қилинган (21:124-125).

Расм-русумлар ва Наврўз байрамининг маъноси: тани соғлиқ, фаровонлик, ижодий муваффақият, рўзгор мўл-кўллиги, юқори ҳосилдорлик, бахт ва иқбол тилаш, тилақлар, истаклар билдиришдир. Ўтмишда Наврўз байрами кунларида оилаларда, маҳаллаларда баҳс-можаролар, ўзаро келишмовчилик каби масалаларга барҳам берилган.

Мустақилликка эришганимиздан сўнг, Наврўзи олам ва унинг келиб чиқиш тарихи ҳақида кундалик матбуот саҳифаларида, илмий-оммабоп журналларда, кенг маънода тарихий манбаларда баён этилмоқда. Наврўз бу баҳор, она ер бағрида уйғониш, тириклик гуркираб жонланган табиатдаги янги кун-Наврўз туйғуси билан янада халқ онги, турмуш тарзи кенгрок ифодаланмоқда.

Табиат билан инсон ўртасидаги муносабатни уйғунлаштирувчи Наврўз байрами тарихи жамият тараққиётининг жуда қадимги босқичларига бориб тақалади.

Шарқ ёзма манбаларида Наврўзнинг қадимийлигига ишора этувчи бир қанча ривоятлар мавжуд. Айрим маълумотларга қараганда, Наврўз қадимги эронликларда

аҳамонийлар давридан (милоддан аввалги 558-330 йиллар) бошлаб одат тусига кирганлигини таъкидланади. Жумладан, Наврўз ҳақида Абу Райҳон Берунийнинг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”, “Қонуни Маъсудий” ва “Мунажжимлар санъатидан бошланғич тушунчалар” (қисқача “Ат-Тафҳим”) асарларида ҳамда Умар Хайёмнинг “Наврўзнома” рисоласида ёзиб қолдирилган.

Беруний Наврўз тарихи ҳақида шундай ёзади: “Эрон олимларининг баъзиси у кунни Наврўз, деб аташининг сабаби шуки, Жамшид (Фирдавсийнинг “Шохнома” сида келтирилишича, қадимги Эрон подшоларидан бири) подшоҳ бўлгач, мажусийлар динини янгилади ва ана шу янгилашни эълон қилинган кун “Наврўз”- “янги кун” деб аталди. Наврўз эронликлар зижлари бўйича ўтмиш замонларда, улар йилларини кабисали қилган вақтларида Қуёшнинг Саратон буржига кириш пайтига тўғри келар эди. Сўнгра у орқага сурилгач, баҳорда келадиган бўлди. [Энди] у бутун йил унга хизмат қиладиган бир вақтда, яъни баҳор ёмғирининг биринчи томчиси тушишидан гуллар очилгунича, дарахтлар гуллашидан мевалари етилгунича, ҳайвонларда [шаҳват] қўзғалишидан то насл вужудга келгунича ва ўсимлик униб чиқа бошлашидан такомиллашгунича давом этган вақтга келади. Шунинг учун наврўз оламнинг бошланиши ва яратилишига далил қилинган” (1:253).

Наврўз байрами фақат Эрон халқлари учун хос анъана эмас. Бу байрам Эрондан Шарқий Туркистонгача, шимолда Кавказ ва Қозоғистондан жанубда то Шимолий Ҳиндистонгача қадимдан кенг нишонланган. Наврўз Ўрта Осиё халқлари учун ҳам қадимий тарихий анъанадир. Ахир Наврўзнинг энг мукамал илмий тавсифи ўртаосиёлик олим Абу Райҳон Беруний асарларида қайд этилиши ҳам бежиз эмас. Наврўзнинг Ўрта Осиёда байрам қилинишини Беруний ўзининг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” китобининг “Сўғдийлар ва хоразмликлар ойларидаги ҳайитлар” бобида таърифланган (1:279-286).

Беруний ёзганларидан шу нарса маълум бўладики, дастлаб, эронликлар ҳам, Ўрта Осиё халқлари ҳам йил ҳисобини бир хил, яъни Қуёш тақвими асосида олиб борганлар ва Янги

йил киришини бир вақтда нишонлаганлар. Кейинчалик, кабисани ҳисобга олишдаги ҳар хиллик оқибатида бу ҳисобга беш кун фарк пайдо бўлган. Йил давомида келадиган ўн икки ойнинг номлари ҳам эронликлар ва сўғдийларда ҳар хил номланган. Масалан, эронликлар йилнинг биринчи ойини фарвардин деб атасалар, сўғдийлар уни навсард, хоразмликлар бўлса навсоржи дейишган. Ўрта Осиёлик олим Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахийнинг “Бухоро тарихи” асарида ёзишча, Варахша (Бухородан 30 километр узоқликда жойлашган қадимги шаҳар) ҳар йилнинг охирида йигирма кун бозор қилиб, йигирма биринчи кун Наврўз-Янги йил байрамини кутиб олган. Буни “Дехқонлар наврўзи” деб атаган. Бухоро деҳқонлари йил ҳисобини ўша кундан бошлайдилар ва бунга эътибор берадилар, деб ёзади Наршахий. Умуман олганда, Наврўзни ҳар бир жойнинг географик ўрни, иқлим шароитига қараб, асосан баҳор келганда, бироқ ҳар хил вақт (пайт) да кутиб олинган (2:95-100).

Демак, Наврўз таквим удумлар жумласига қиради. Ривоятлардаги “ҳамал”, “бурж”, “йил боши” ёки “Янги йил” тушунчалари бевосита Ер ва унинг Қуёш тизимидаги ҳаракатига, вақтни белгилашига бориб тақалади. Қуёш ўзининг йиллик ҳаракати давомида икки марта олам экваторини (23 градус 27 минут бурчак билан) кесиб ўтади. Биринчиси, 21 март оқшоми содир содир бўлади ва бу пайтда баҳорги тенг кунлик ҳолати кечади. Иккинчиси эса, яъни кузги тенг кунлилик 23 сентябрга тўғри келади. Шу икки кунда кечаси ҳам, кундузи ҳам барабар 12 соатдан бўлади. Қуёш олами экваторидан юқорига ўтган дақиқадан эътиборан Еримизнинг шимолий ярим шарида баҳор фасли бошланади. Жанубий ярим шарида эса куз дохил бўлади. Қадимги Юнонистон, Рим, Миср ва Ўрта Осиё халқлари йил фасллариини белгилаш ва таквим тузишда Қуёшнинг коинотдаги худди шу ҳаракатини асос қилиб оладилар (13:9).

Наврўз байрами бобокалон шоиримиз Алишер Навоий назмидан ҳам ўрин олган. Унинг “Садди Искандарий” достонида Наврўзнинг байрам қилиниши айtilган:

Ки бу сув эрур олам афрўз ҳам,

Хусусан эрур фасли Наврўз ҳам (14:12).

Фирдавсийнинг “Ҳамал буржиги кириб қолганда офтоб” деган мисрасига эътибор

берайлик(14:13-18), ҳамал баҳорнинг биринчи оyi, унинг бошланиши ҳозирги вақтга тўғри келади. Дарвоқе, Наврўздаги тун-кун тенглиги тушунчаси Алишер Навоийнинг “Ҳазойин ул-маоний” асарида ажаб бир шоирона муболаға, шу билан бирга чуқур илмий мулоҳаза билан назм этилганки, ўқиб таҳсин айтасан киши:

Васли аро, кўрдим, тенг эмиш бўй-ю сочи,

Тун-кун тенг экан зоҳир ўлур бўлди Наврўз.

Наврўз баҳор, деҳқончилик, ризқ-рўз, табиат байрами, эл-юрт хурсандчилиги, бир сўз билан айтганда, давр, замон билан бирга яшаб келган қадимий анъана бўлиб, деҳқончилик, баҳор байрами сифатида ўтказилиши асрлар давомида сақланиб келинган.

Наврўз байрамининг қадимдан сақланиб, ривожланиб бориши ўзига хос удумлари борлиги ва улар ҳар ерда шарт-шароитларга қараб турлича бўлган. Фақат айтиш мумкинки, халқнинг байрамона ясаниб, маълум бир жойга (сайилгоҳга) тўпланиши, хилма-хил таомлар тайёрлаши, қўшиқлар айтиши, турли-хил ўйин-кулги, беллашувлар ўтказилиши Наврўзнинг асосий удумларидан ҳисобланади. Худди шундай удумлардан яна бири бу халқимизнинг қадимий анъанасига кўра, наврўз байрами хут ойининг охирги кечаси 20 мартдан 21 мартга ўтар кечаси оила даврасида ўтказиладиган қозон тўлди удуми билан бошланган. “Қозон тўлди” соф оилавий удум бўлиб, ҳар бир хонадон аҳли ўз имкониятига яраша тансиқ таомлар (кўпинча, палов), кўкат сомса, бўғирсоқ тайёрлайдилар. Шунингдек, ўтган аجدодлар ҳақиқа “ис” чиқарадилар. Ана шу “ис” ёғи билан қўшга қўшиладиган ҳўкизларининг шохлари мойланган. “Шох мойлар” удуми эрта баҳорда, асосан, Наврўз кунлари ўтказилиб, деҳқончилик таквимида кўра душанба, чоршанба, ёки жума кунларидан бирига тўғри келиши лозим бўлган. “Шох мойлар” ўзбек ва тожик халқлари орасида кенг тарқалган (3:133-134). Кўз тегмасин деб ҳўкизларнинг шохига, буйинтуруққа зиғир ёғи суртилади, шунинг учун ҳам бу сайил “шохмойлар” деб юритилган (16:183). “Қозон тўлди” оқшомида тайёрланган таомлар ва пишириклар қўни-қўшниларга, қариндош-уруғларга ҳам улашилган. Келадиган йил баракали келсин, рўзғоримиздан қут аримасин деган ниятда ҳамма идишлар сувга

тўлдириб қўйилган. Шу оқшомда кечаси билан кўпчилик бўлиб сумалак ва ҳалим ҳам пиширилган. Бу таомларнинг қозони эртасига очилган (10:81).

Муқаддас қозон култи ва ундан наврўз байрами таркибидаги маросимларда қут-барака тимсоли сифатида кенг фойдаланиш анъанаси қорақалпоқ ва тожикларга ҳам маълум бўлганлиги Л.С.Толстова томонидан қайд қилинган (20:121-123).

“Қозон тўлди”-боболаримизнинг эзгулик ва ҳақиқат илоҳаси Ашадан мўл ҳосил, тансиҳатлик, эл-юрт фаровонлиги, барака тилаш мақсадида ҳар йили наврўз арафасида жамоанинг муқаддас қозонларида йилбошининг севимли таомларини пишириш анъанаси асосида пайдо бўлган қадимий удумдир (9:2).

Умар Хайём ушбу байрам тўғрисида шундай дейди: “Кимки Наврўз куни байрам қилиб қувонса, кейинги Наврўзгача хуррам бўлади ва фароғатда яшайди” (22:17).

Маҳмуд Қошғарий бу байрам ҳақида: “Наврўз байрами халқнинг шодлик ва хурсандчилик кунидир”, деган эди. Байрам деганда нимани тушуниш мумкин, илмий адабиётларда бирор-бир муҳим ижтимоий воқеа, санани кўпчилик бўлиб, кўтаринки руҳда, хурсандчилик билан нишонлаш байрам деб тушунилган.

Наврўз айёмидаги табиат ҳусни жамолини Садриддин Айний ўз “Эсдаликлар” ида жуда ҳўб тавсифлаган: “Қузда сепилган буғдой ва арпалар ҳамда беда ердан тўрт энлик ўсиб чиққан, ариқ бўйларидаги майсалар ерни кўрпадай қоплаб олган. Чўл ушбу дамларда ўзига хос дилрабо ва оромбахшлидир. Гўё Наврўз киришига чўлга яшил бахмалдан пойандоз тўшалгандай... Хулоса, еру-осмон ранглар жилоси билан мафтун, табиат авж уйғонишда”.

Ўрта Осиё халқлари дунёқарашида Наврўз байрами асрлар давомида кишилар турмуш тарзига сингиб кетган анъана, удум ва қадрият ҳисобланади. Шу сабабдан, наврўз сўзининг ўзи ҳам кундалик ҳаётда кўп маротаба қўлланишини учратишимиз мумкин: Наврўз кишининг исми. Масалан, Тошкент шаҳри ҳокими Бароқхонни (вафоти 1556 йил) Наврўз Аҳмадхон ҳам дейишган; Ҳаётимизда Наврўз билан боғлиқ сақланиб келинаётган анъаналардан бири янги туғилган болаларга

Наврўз исмини қўйиш одатидир. Лутфийнинг ажойиб асарларидан “Тул ва Наврўз” достонида Фарруҳ шохнинг ўғли шу куни туғилгани учун унинг оти Наврўз деб қўйилган. Ҳозир ҳам Самарқанд, Сурхондарё, Қашқадарё, Бухоро вилоятларида Наврўз куни туғилган бўлса асосан ўғил болаларнинг, Фарғона водийсида эса кўпинча қиз болаларнинг исми Наврўз қўйилади (8:196). Наврўз, Наврўзбулоқ-жой номлари; Наврўзгул-кўп йиллик ўсимлик; Наврўзи бузург-мусикий куй номи.

Наврўз байрами-башарият ва маданиятнинг энг қадимги таркибий қисми бўлган номоддий маданий меросга киради. Буларга: халқ маросими ва байрам (мусика, шеърят, томоша, рақс санъати, анъанавий ҳунармандчилик) ларнинг барча турларини киритиш мумкин. Шунинг ҳисобга олган ҳолда, БМТ 2010 йил 23 февралдаги қарори билан 21-мартни “Халқаро Наврўз куни” деб тан олди. Ўзбекистон ҳудудида ҳам ҳар йили 21-22 март кунлари Наврўзни байрам қиладилар. Наврўзда қишлоқ ва шаҳар маҳаллаларида байрам дастурхони ёзилади. Халқ хонанда ва ашулачилари ўз санъатларини намойиш этадилар, томоша усталари (дарбозлар, қизикчилар, кўғирчоқбозлар, масҳарабозлар, аскиячилар), раққос ўйинчилари (яккаҳон ва гуруҳли рақслар), халқ анъанавий ўйинлари (кўпқари, кураш, хўроз, қўчқор уруштириш) ижро этилади.

Республикаимизнинг Сурхондарё вилоятининг Бойсун-номоддий маданий мерос макони, Бухоро “Шашмақом”, Фарғона водийсининг Катта ашула кўшиқ жанри ҳамда умуммиллий Наврўз байрами ЮНЕСКО томонидан “Инсониятнинг оғзаки ва номоддий маданий мероси дурдоналари” сифатида тан олинган.

Мамлакатимизда маданий ёдгорликларни асраб-авайлаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган. 2009 йил февралда “Катта ашула” лойиҳаси Япониядаги АССИ конкурсига “Номоддий маданий меросни тиклашнинг илғор тажрибаси” АССИ-ЮНЕСКОнинг Осиё-Тинч океан маданий Маркази мукофотида сазовор бўлди. 2009 йил ноябрь ойида Токушимада (Япония) “Катта ашула-Ўзбекистоннинг кўшиқчилик мероси” тақдироти бўлди ва у сазовор бўлган АССИ (Япония) нинг Олтин медали ҳамда дипломи топширилди.

Хулоса қилиб айтганда, зардўштийлик динида йил фасллари билан боғлиқ байрамлар, айниқса Наврўз байрамида ўтказиладиган удумлар ва маросимлар халқимиз анъанавий турмуш тарзида қадимий диний эътиқодлар ва улар билан боғлиқ урф-одатлар аксариятининг асл моҳияти ва мазмуни унутилган бўлсада, исломий кўринишда ёки у билан ўзаро уйғунлашиб одат, анъана сифатида яшаб келмоқда. Бу эса, бир томондан, халқимиз миллий урф-одатлари ва анъаналари узоқ тарихий асосга эга эканлигидан далолат беради. Наврўз байрами ўзбек халқи этномиллий дунёқарашида анъанавий тақвимий маросимларнинг узоқ тарихий давр давомида шаклланиб, у ёки бу этнос яшаган географик муҳит, унинг ҳўжалик турмуш тарзи, ижтимоий муносабатлари, анъанавий маданияти, этник қатламлари ва бошқа бир қатор омиллари билан чамбарчас боғлиқ бўлган.

АДАБИЁТЛАР РўЙХАТИ:

1. Абу Райҳон Бериий. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. –Б.280-282; 1990.
2. Абу Таҳирхожа ва бошқ. Самария/Абу Тоҳирхожа. Бухоро тарихи/ Наршахий. Шажараи Хоразмшохий/ Баёний. Фарғона тарихи/ Ибрат/ Тарихий эссе. –Т., Камалак, 1991.
3. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. –Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007.
4. Аширов А. Наврўз удумлари // Сирли Олам.2001.№3–4.
5. Бойц М. Зарострийцы. Верования и обычаи. –М.: Наука, 1987.
6. Бўриев О. Наврўз тарихидан лавҳалар. –Т., 1990
7. Джахонов У. Земледелие таджиков долины Сох. –Душанбе, 1989.
8. Жабборов Исо. Ўзбек халқи этнографияси. –Т.: Ўқитувчи, 1994.
9. Жўраев М. “Қозон тўлди”-қадимий удум // “Фидокор”, 2003, 20 март.
10. Жўраев М. Миф, Фольклор ва адабиёт. –Т., Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси. 2006.
11. Жўраев М. Ўзбек халқ аграр маросимлари тизимида “шоҳ мойлар” ёки “биринчи қўш” удуми //Ўзбекистон ҳудудида деҳқончилик маданиятининг тарихий илдизлари ва замонавий жараёнлар. –Т., 2006.
12. Мирзаев Т., Жўраев М. Асрларни мунаввар қилган байрам Наврўз. –Т.: Фан, 1992.
13. Нарзикулов А. Деҳқон, боғбон ва чорвадор тақвими (календар). Ҳижрий-шамсий 1370 йил. –Т.: Меҳнат, 1991.
14. Наврўзи олам бугун. –Т.: Ўзбекистон, 1989.
15. Рахимов М.Р. Земледелие таджиков бассейна р. Хинтоу в дореволюционный период. – Сталинабад, 1957.
16. Раҳмонов Ф.Ш. Қашқадарё воҳаси аҳолисининг зироатчиликка оид урф-одатлари ва маросимлари (XIX асрнинг охири-XX асрнинг бошлари). Тарих фанлари номзоди дисс. –Т., 2001.
17. Сазонова М.В. Традиционное хозяйство узбеков Южного Хорезма. –Л.: Наука, 1978.
18. Саримсоқов Б. Ўзбек фольклори очерклари. – Тошкент, 1998. Т.1.
19. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. –М., 1969.
20. Толстова Л.С. Исторические предания Южного Приаралья. –М.: Наука, 1984.
21. Турсунов Н.Н. Жанубий Сурхон воҳаси этнографияси. –Тошкент: “Yangi nashr”, 2015.
22. Умар Хайём. Наврўзнама. –Т., “Меҳнат”, 1990.
23. Қорабоев У.Ҳ. Ўзбек халқи байрамлари. –Т.: Шарқ, 2002.